

► Regio in alle tijdperken steeds van groot strategisch belang

Oog in oog met historische sporen in *Zeeuws-Vlaanderen*

Zeeuws-Vlaanderen, dat stukje Nederland dat nog tot ver in de 20^e eeuw alleen maar per boot of via een omweg door België bereikbaar was, was in het verleden van groot strategisch belang. Dat begon al in de Romeinse tijd. Op de plek waar nu Aardenburg ligt, stond, aan de monding van een grote zeearm, een van de belangrijkste Romeinse castella: Rodanum. En Sluis en Retranchement vormden in de Middeleeuwen vanwege hun ligging aan het Zwin belangrijke havens en handelssteden. In de eeuwen daarna lag Zeeuws-Vlaanderen zelfs een aantal malen in diverse oorlogen in de frontlinie. Daarbij ging het bijna altijd om het bezit van de toegang tot de Schelde. Sporen van deze historie zijn nog overal zichtbaar.

Ontdekking vroegere historie

Oudere inwoners van Aardenburg, het slaperige stadje in het westen van Zeeuws-Vlaanderen, wisten het al lang: hun stad moest veel ouder zijn dan het middeleeuwse stratenpatroon van het centrum met in het hart de grote St Bavo kerk deed vermoeden. Zij, hun ouders en grootouders, ze kenden allemaal de verhalen over grote stenen brokken die bij het ploegen van landerijen net buiten het centrum soms tevoorschijn kwamen en in menige familie stond op de kast een stukje roodgekleurd aardewerk, gevonden in de (moes)tuin of tijdens een verbouwing van het schuurtje. Toch moest er een catastrofe plaatsvinden voordat de vroegste geschiedenis van Aardenburg ook echt zichtbaar werd. In het najaar van 1944 rukten de Engelsen, Canadezen en Amerikanen op naar de Scheldedijk. De Duitsers verzetten zich heftig. Vrijwel alle dorpen en steden in West-Zeeuws-Vlaanderen raakten in die strijd zwaar beschadigd. Na afloop van deze weken durende strijd was driekwart van alle bebouwing in het centrum van Aardenburg dan ook volledig verwoest. Het was die verwoesting die aan de basis stond van de 'ontdekking' van Aardenburgs vroegste geschiedenis.

De eerste contouren van een pre-middeleeuws Aardenburg kwamen direct met het eerste grote restauratieproject. Dat betrof de zwaar beschadigd geraakte St.-Bavokerk. Deze laatmiddeleeuwse kerk bleek een Romaanse voorganger te hebben gehad. Tijdens de werkzaamheden werden er ook nog enkele beschilderde grafkelders uit de 13^e en 14^e eeuw ontdekt. Een voor ons land zeer bijzondere vondst. Daar bleef het niet bij, want begin jaren vijftig werd duidelijk dat in wat nu het centrum van de stad is ooit een belangrijke Romeinse versterking moet hebben gelegen.

Rodanum

Dankzij talloze opgravingen die sindsdien zijn uitgevoerd is de vroege geschiedenis - en met name de Romeinse - van Aardenburg intussen redelijk inzichtelijk geworden.

De eerste duidelijke aanwezigheid van de Romeinen wordt gedateerd rond het jaar 170. Toen bouwden zij, op een hoger gelegen zandrug, aan een kanaal dat toegang gaf tot een van de toenmalige mondingen van de Schelde, hun eerste houten fort. Uit latere inscripties kennen we ook de naam van dit fort: *Rodanum*. Rond 190 verscheen op vrijwel dezelfde plek een heel nieuw fort (*castellum*). Dit eveneens nog geheel uit hout gebouwde complex werd voorzien van een aarden verdedigingswal. Op het binnenterrein van het fort zijn sporen teruggevonden van een groot gebouw, vermoedelijk het hoofdkwartier van de kampcommandant, met daarnaast een aantal barakken waar de soldaten in gehuisvest waren. Het fort werd na ongeveer dertig jaar opnieuw

▲ Aardenburg, Archeologisch Museum, gevestigd in een oud winkelpand. (FOTO: WIKIPEDIA)

◀ Contouren van het Romeins castellum in Aardenburg.

▼ Kaart van Zeeuws-Vlaanderen 1939. (BRON: OORLOGZEELAND.NL)

verbouwd. Bij die gelegenheid werd het centrale gebouw uitgebreid en werd er in de zuidhoek van het fort een kleine tempel opgericht. Ook werd er buiten de wal een (droge) verdedigingsgracht gegraven. Omstreeks 240 werd dit kamp verwoest en verlaten. Rond 260 werd op dezelfde plaats een nieuw fort gebouwd, nu omgeven door een stenen verdedigingsmuur met ronde torens en een vijftien meter brede natte gracht. Dit laatste fort bleef in gebruik tot ongeveer 290.

Uit dit alles is duidelijk dat Romeins Aardenburg een belangrijke rol moet hebben gespeeld in het Romeinse kustverdedigingsstelsel. Het is een van de weinige forten van dit systeem waarvan de resten gelokaliseerd zijn. Andere forten, waaronder Brittenburg dat aan de monding van de Rijn bij Katwijk lag, zijn intussen door de zee verzwolgen.

Van het Romeinse Aardenburg is helaas in het straatbeeld weinig terug te vinden. Alleen in de Burchtstraat zijn met gekleurde bakstenen de contouren van de toegangspoort

▲ De Wallenroute in Retranchement.

▲ Toegangspoort tot Sluis.

NEDERLAND

ZEEUWS-VLAANDEREN

van het stenen castellum weergegeven. De talloze vondsten uit de Romeinse tijd zijn te zien in het museum van Aardenburg. Dit museum bevindt zich nu nog in een 18^e-eeuws pand in de Marktstraat. Binnenkort zal de collectie echter verhuizen naar een nieuwe locatie.

Middeleeuwen

Hoewel er op en rond de plek van het voormalige Romeinse fort altijd sprake van bewoning is geweest, duurt het nog ettelijke honderden jaren totdat Aardenburg weer tot bloei komt. Die nieuwe bloeiperiode, die rond 1100 begint, hangt samen met de algemene toename van welvaart en handel in deze regio. Rondom Aardenburg was de winning van zout een van de belangrijkste pijlers onder deze economische groei. Die winning vond voor een deel plaats in buitendijks gelegen zgn. zoutpannen en deels via moertering: het door middel van koken onttrekken van zout uit het veen dat door overstroming was ontstaan. Enkele topniemen in de omgeving van Aardenburg herinneren nog aan deze activiteit.

Behalve Aardenburg kenden ook steden als Retranchement, Sluis en Sint Anna ter Muiden in de Middeleeuwen een bloeiperiode. Deze steden profiteerden optimaal van hun positie aan de monding van het Zwin, de vaarroute naar de belangrijke stad Brugge. Vooral de handel in laken stoffen bracht grote welvaart. Het Belfort en het stadhuis van Sluis zijn niet alleen de belangrijkste monumentale gebouwen die nog aan deze periode doen herinneren, ze zijn ook het symbool van de relatie met de rest van Vlaanderen. Helaas heeft de binnenstad van Sluis veel geleden onder latere oorlogen, waardoor van het middeleeuwse karakter verder maar weinig is overgebleven. Het imposante bolwerk dat om de hele stad ligt stamt bijvoorbeeld uit de periode van de Tachtigjarige Oorlog. In Sint Anna ter Muiden herinnert alleen de enorme stompe toren aan de middeleeuwse bloeiperiode. Het is het enige dat nog resteert van de imposante gotische kruiskerk die hier ooit stond. Het kleine kerkje dat tegen de toren

is aangebouwd dateert uit de 17^e eeuw. Net als de huizen rondom het marktplein. Het belang van de steden aan het Zwin nam al snel weer af. Rond 1500 is Brugge al niet langer via het Zwin bereikbaar en was ook de rol van Sluis als havenstad uitgespeeld. Retranchement bleef nog wel tot in de 17^e eeuw via een smalle geul voor kleinere schepen bereikbaar. Grotere schepen weken ook toen echter al uit naar beter bereikbare havens zoals die van Biervliet. Het was ook in die plaats dat Maurits in 1600 met ruim 80 schepen landde om vandaar uit over land richting de Belgische kust te trekken om tenslotte in de duinen bij Nieuwpoort slag te leveren met de Spaanse troepen.

Verdedigingslijnies

Deze beroemd geworden slag bij Nieuwpoort is maar een van de vele veldslagen die in de periode van de Tachtigjarige Oorlog in Zeeuws-Vlaanderen werden uitgevochten. De reden daarvan was het grote strategische belang van Zeeuws-Vlaanderen. Wie controle had over Zeeuws-Vlaanderen had namelijk ook de controle over de toegang tot de haven van Antwerpen. Nadat Antwerpen in 1584 door de Spanjaarden was ingenomen versterkten de Oranjegezinden hun posities in Zeeuws-Vlaanderen aanzienlijk. Men vreesde namelijk dat de Spanjaarden Antwerpen zouden gebruiken als basis voor verdere expansie. De Spanjaarden beantwoordden deze tactiek door het aanleggen van een serie forten rondom Antwerpen en belangrijke verdedigingslijnies op enige afstand van de stad. De strijd in Zeeuws-Vlaanderen speelde

zich gedurende de tachtig jaar durende oorlog af in drie sectoren. In het westen nam IJzendijke daarbij een belangrijke positie in. Nadat prins Maurits in 1604 deze stad had heroverd op de Spanjaarden liet hij niet alleen een nieuwe omwalling inclusief ettelijke stenen bastions bouwen, hij gaf ook de opdracht tot de bouw van een geheel aan de protestantse eredienst gewijde kerk. De naar hem genoemde Mauritskerk was pas de tweede geheel voor het protestantse geloof gebouwde kerk in ons land. Het totale verdedigingsstelsel in dit deel van Zeeuws-Vlaanderen bestond vanaf ongeveer 1610 uit vier verdedigingslijnies; de Zwinlinie, de Passageule-linie, de verdedigingslinie langs het Zwarte Gat en die bij Oostburg. Deze lijnies lagen tussen de steden Aardenburg, Oostburg, Retranchement en Sluis. Alle vier die steden werden tegelijk omgebouwd tot vestingsteden. Langs de lijnies lagen bij elkaar meer dan honderd forten,

▲ Sint Anna ter Muiden. De stompe toren is het enige dat nog resteert van de imposante middeleeuwse gotische kruiskerk die hier ooit stond. Het kleine kerkje dat tegen de toren is aangebouwd dateert uit de 17^e eeuw. (FOTO: MARC RYCKAERT, WIKIMEDIA COMMONS)

◀ IJzendijke, de Nederlands Hervormde kerk, genaamd de Mauritskerk naar Prins Maurits die na de herovering van de stad in 1604 de opdracht tot de bouw hiervan gaf. (FOTO: MICHEL VERBEEK, WIKIMEDIA COMMONS)

▼ Sluis, zicht op een deel van de Kaai in het centrum, met op de achtergrond het Belfort. (FOTO: JEAN-POL GRANDMONT, WIKIMEDIA COMMONS)

▲ Fort Berchem werd in 2010 aan de hand van archeologisch onderzoek gereconstrueerd.

▲ Verdedigingslinie bij Axel, met zicht op de industrie van Terneuzen.

▲ De Bollewerckpoort, gelegen aan het begin van de haven van Hulst.

redoutes en schansen. Enkele daarvan, waaronder de Olieschans in de linie van Oostburg zijn nog goed zichtbaar in het landschap. In het midden van Zeeuws-Vlaanderen lag de nadruk op de posities rondom Axel. Die stad was al sinds 1586 in handen van de Staatse partij. De Spanjaarden legden nog geen jaar later aan de overzijde van de Axelse Kreek, die aan de zuidkant de stad

NEDERLAND

ZEEUWS-VLAANDEREN

afslot, een serie forten aan die door een dijk met elkaar verbonden waren. Deze dijk en de forten Sint Joseph, Sint Jacob en Sint Nicolaas behoren tot de best bewaarde restanten uit de Tachtigjarige Oorlog. Over de hele lengte van de liniedijk kun je sinds kort wandelen en fietsen.

In het oosten concentreerde de strijd zich rondom de belangrijke stad Hulst. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog was Hulst een Spaanse stad. In 1591 werd hij echter ingenomen door de Staatse troepen onder aanvoering van prins Maurits. Die liet tegen de stadsmuren een aarden bolwerk aanleggen, groef nieuwe grachten met daarin een aantal ravelijnen en gaf opdracht tot de bouw van enkele bastion die voorzien werden van zware kanonnen.

Maurits ging ervan uit dat hij daarmee een onneembare vesting had gecreëerd. Maar daarin kwam hij bedrogen uit. De Spaanse troepen heroverden de stad in 1596, mede als gevolg van niet accuraat optreden van de bevelhebber van Maurits, graaf Everhard van Solms. Gedurende het twaalfjarige bestand werd de vesting Hulst door de Spanjaarden nog verder versterkt. De stad bleef in Spaanse handen tot 1645. In dat jaar wist Frederik Hendrik, die niet voor niets de bijnaam 'De Stedendwinger' kreeg, Hulst definitief in handen te krijgen.

Een imposant overblijfsel uit de strijd om Hulst vormt de zogeheten Oranje liniedijk. Deze dijk, die even voorbij de noordpoort van Hulst begint, is over ruim vijf kilometer bewaard gebleven, inclusief drie bastions. Behalve deze 'Oranje' liniedijk ligt er aan de andere kant van Hulst ook nog de Spaanse Bedmarlinie. Deze nu nauwelijks meer zichtbare dijk verbond een aantal forten en vormt nu tussen Kieldrecht en Clinge de Belgisch-Nederlandse grens.

De Fransen

De ligging van al die (linie)dijken, stellingen, forten en schansen in Zeeuws-Vlaanderen verraaft nog iets anders; namelijk dat tot in de twintigste eeuw de invloed van de zee tot ver landinwaarts nog merkbaar was. Grote kreek die rechtsreeks verbonden waren met

de Westerschelde doorsneden eeuwenlang het landschap. Heel veel dijken in het achterland zijn dan ook van oorsprong zeedijken. En de verdedigingswerken volgden grotendeels ook de natuurlijke loop van dergelijke kreken. De getijdenwerking werd door beide strijdende partijen ook regelmatig gebruikt. Zo werden soms ter verdediging grote delen aan de voorkant van een linie onder water gezet. Maar inundatie werd ook in aanvallend opzicht als wapen gebruikt. Zoals bij het beleg van Axel in 1586.

De verdedigingswerken in Zeeuws-Vlaanderen raakten na de Vrede van Munster in 1648 snel in verval. Zo verloor de linie van Oostburg al in 1650 haar functie doordat ten zuiden van deze linie nieuwe polders werden aangelegd. Rondom Retranchement werden eveneens delen van de Zwinlinie opgeheven. En ook het fort Zandbergen, het belangrijkste fort aan de Oranje linie bij Hulst, werd in die jaren voor een deel ontmanteld.

De periode van vrede in Zeeuws-Vlaanderen was echter van korte duur, want al in 1672 brak er een nieuwe oorlog uit, ditmaal met de Fransen. Opnieuw werd de toegang tot de Scheldemonding een belangrijk strijdpunt. De verwaarloosde stellingen in West-Zeeuws-Vlaanderen moesten daardoor in allerlei worden opgeknapt en aangepast. Verantwoordelijk voor dit 'snelle' herstelprogramma was de beroemde militair-ingenieur Menno van Coehoorn. In zijn plan werd de Passageule, een belangrijke kreek ter hoogte van Oostburg (zuidoosten), de nieuwe zuidwaarts gerichte verdedigingslinie. Tijdens de Franse oorlog (1672-1679) werd ook de vesting Aardenburg opnieuw verbouwd. Het grootste deel van het huidige bolwerk stamt nog uit die periode.

▲ IJzendijke, voormalig streekmuseum, nu museum Het Bolwerk, dat laat zien hoe de bewoners van de Zeeuws-Vlaamse grensstreek zich in de loop der eeuwen verdedigden tegen vijandige aanvallen. Het zwaartepunt van de collectie ligt op de Staats-Spaanse Linies. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

◀ Fort Sint-Jacob langs de Staats-Spaanse linie. (FOTO: WIKIMEDIA COMMONS)

▼ De Sint-Willibrordus Basiliek in Hulst. Deze kerk werd in de 15e eeuw gebouwd maar pas in 1535 opgeleverd. Bij de inname van Hulst door de Staatsen, in 1645, werd de kerk protestants, sinds de Franse tijd werd de kerk gedeeld met de rooms-katholieken. Sinds 1930 is het weer een rooms-katholieke kerk. De opvallende betonnen torenspits werd na de Tweede Wereldoorlog door de Engelsen op de basiliek geplaatst.

Sporen van de strijd tegen de Fransen zijn ook zichtbaar in het landschap rondom Axel en IJzendijke. Maar omdat de meeste van deze schansen en forten in allerlei waren opgetrokken, zijn ze nu vaak moeilijk te herkennen. Lichte verhogingen in het terrein of afwijkende waterlopen vormen soms de enige aanwijzing.

De beste plek om iets meer te leren over de (vaak roerige) geschiedenis van Zeeuws-Vlaanderen is het fraaie museum van IJzendijke. Daar wordt aan de hand van archeologische vondsten, kaarten en archiefmateriaal het hele verhaal verteld over al die oorlogen, de forten, dijken en schansen. ◀

- museumhetbolwerk.nl
- staatsspaanselinies.eu
- Jan J.B. Kuipers, 'De Staats- Spaanse linies, monumenten van cultuur', Uitgeverij de Boer /de Ruiters, ISBN 9789079875443
- Kaarten Forten en linies in de grensregio: nr 1 Tijdenreis tussen Noord & Zuid en nr 2 Staats & Spaans in de clinch

MEER
INFO

